

بررسی نسبت سیاست عده و عده بر پایه رویکرد انسان‌شناختی آیت‌الله شاه‌آبادی

حسن مجیدی*، میثم بهارلو**، هادی میرانی مقدم***

چکیده

تفاوت مکاتب سیاسی را می‌توان در تعریف آنها از انسان ریشه‌یابی کرد (تاریخچه). از این‌رو، مسئله این مقاله تبیین رویکرد آیت‌الله شاه‌آبادی به سیاست عده و عده در پرتو نگاه ایشان به انسان است (بیان مسئله). مرتبط با این حوزه، پژوهش‌های انجام شده یا صرفاً بر بعد عرفانی و فلسفی انسان یا به بحث از سیاست از نگاه ایشان فارغ از بستر انسان‌شناختی پرداخته‌اند (پیشینه). پس، پرسش اصلی مقاله این است که نسبت سیاست عده و عده با رویکرد انسان‌شناختی در اندیشه آیت‌الله شاه‌آبادی چیست (سؤال)؟ برای این منظور، این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی به استفاده از روش اسنادی و با تکنیک کتابخانه‌ای در گردآوری اطلاعات اقدام کرده است (روش) که با بهره‌گیری از مبانی مفهومی اقدام به تعریف انسان از نگاه آیت‌الله شاه‌آبادی با تفکیک طبیعت و فطرت کرده، سپس نقش انسان را در تشکیل جامعه تحلیل کرده است. در ادامه، با تأکید بر اینکه احکام طبیعت باید پیرو احکام فطرت باشند (فرضیه)، سیاست عده و عده در اندیشه آیت‌الله شاه‌آبادی را تشریح می‌کند (هدف) و در نهایت، سیاست‌های کلی مستخرج از

* دانشیارگروه علوم سیاسی دانشگاه امام صادق (ع)، (نویسنده مسئول)، Email: majidi118@gmail.com.

** دانشجوی دکتری اندیشه سیاسی دانشگاه امام صادق (ع)، Email: meysam.bahar1374@gmail.com.

*** دانشجوی دکتری اندیشه سیاسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، Email: mirani.moqadam@gmail.com.

نسبت اصول فطری سیاست عده با لوازم طبیعت انسان از نگاه سیاست عده به دست می‌آید (یافته).

واژه‌های کلیدی: شاه‌آبادی، انسان‌شناسی، فطرت، سیاست عده، سیاست عده.

مقدمه

با توجه به تأثیرگذاری اندیشه آیت‌الله شاه‌آبادی و سیره مبارزاتی عملی ایشان در شکل‌گیری شخصیت امام خمینی ❁ و به تبع آن در تاریخ معاصر انقلاب اسلامی بررسی اندیشه‌های ایشان در شناخت مبانی سیاست مطلوب دینی از اهمیت بسیاری برخوردار است. به خصوص سیاستی که دعوی به سعادت رساندن مردم را در دنیا و آخرت دارد. آیت‌الله شاه‌آبادی از این مسئله به عنوان سیاست عده و عده یاد کرده است.

ادعای پژوهش، این است که اساساً نگاه آیت‌الله شاه‌آبادی به مسئله سیاست و به دنبال آن مطرح کردن دو دسته سیاست یاد شده از مبانی انسان‌شناختی عرفانی و فلسفی ایشان برمی‌خیزد؛ چنان‌که فهم رویکرد یک مکتب به انسان نیز از جمله مهم‌ترین محورهای است که به شناخت یک مکتب سیاسی کمک می‌کند. به عبارت دیگر، برای فهم سیاست عده و عده و ارتباط این دو با یکدیگر می‌بایست مبانی انسان‌شناختی مرتبط با این دو سیاست را در اندیشه آیت‌الله شاه‌آبادی بازخوانی کرد. با این حال، عمده پژوهش‌هایی که درباره اندیشه آیت‌الله شاه‌آبادی نوشته شده است یا صرفاً به بعد عرفانی-فلسفی اندیشه ایشان اکتفا کرده‌اند یا بحث سیاست عده و عده را فارغ از مبانی انسان‌شناختی آن مطرح کرده‌اند. از این رو، پژوهش درصدد آن برآمده است تا نگاه فلسفی و عرفانی آیت‌الله شاه‌آبادی به انسان را در قالب بحث از فطرت و طبیعت مطرح می‌کند و از طرف دیگر، با شرح چستی سیاست عده و عده نسبت این دو سیاست را در قالب بحث از فطرت و طبیعت نشان دهد. درنهایت، از ثمره ارتباط برقرار شده بین سیاست عده و عده از یک طرف و فطرت و طبیعت از طرف دیگر، به مجموعه‌ای از اصول کلی سیاست‌ها برای اداره جامعه از نگاه آیت‌الله شاه‌آبادی می‌توان دست یافت که در جدول انتهای مقاله آمده است.

مسئله اصلی این پژوهش، تبیین چگونگی ارتباط دو سیاست مذکور با یکدیگر از یک طرف و با بعد هستی‌شناسانه از انسان از طرف دیگر است (بیان مسئله). از این رو، سؤال

اصلی این است که ارتباط سیاست عدّه و عدّه در اندیشه آیت‌الله شاه‌آبادی با توجه به رویکرد انسان‌شناختی ایشان چیست؟

روش پژوهش

این مقاله ماهیت اکتشافی دارد و فرضیه آزما نیست. همچنین روش تحقیق مورد استفاده در این پژوهش اسنادی است که با رویکردی توصیفی-تحلیلی و تحلیل متون و آثار دسته اول به جای مانده از آیت‌الله شاه‌آبادی، اندیشه سیاسی اجتماعی وی را مورد بررسی و تبیین قرار می‌دهد.

روش مورد استفاده در این تحقیق اسنادی است. «در روش اسنادی که روشی کیفی است پژوهشگر تلاش می‌کند با استفاده نظام‌مند و منظم از داده‌های اسنادی به کشف، استخراج طبقه‌بندی و ارزیابی مطالب مرتبط با موضوع پژوهش اقدام کند. استفاده از اصطلاح روش کتابخانه‌ای به جای روش اسنادی، کاملاً تقلیل‌گرایانه است زیرا اولاً در روش اسنادی می‌توان از اسناد غیر کتابخانه‌ای بهره برد و ثانیاً تکنیک‌های متعددی در روش اسنادی به کار گرفته می‌شوند که بسیار روشمند از خواندن چند متن قابل دسترس در کتابخانه است» (صادقی فسایی و عرفان منش، ۱۳۹۴: ۷۰). روش اسنادی روش مشترک پارادایم‌های مختلف در فلسفه علوم انسانی شامل اثبات‌گرا؛ تفسیری و انتقادی است هرچند ریشه در سنت پارادایم تفسیری دارد. مفاهیم نظریات درباره پدیده‌های اجتماعی در اسناد و متون بازتاب می‌یابد. روش اسنادی در نقد مکاتب و نظریه‌ها و همچنین بسط مفاهیم و گزاره‌های اساسی نظریات استفاده می‌شود. روش اسنادی پژوهشگر را درگیر میدان نمی‌کند. مراحل پژوهش اسنادی که در اینجا به کار گرفته شده عبارتند از: ۱. انتخاب موضوع، تعیین اهداف و سؤالات؛ ۲. بررسی‌های اکتشافی و پیشینه پژوهش؛ ۳. انتخاب رویکرد نظری (چهارچوب نظری)؛ ۴. گردآوری منابع، نمونه‌گیری و تکنیک‌های بررسی منابع؛ مرور نظام‌مند؛ طبقه‌بندی و جداول مفهومی؛ ۵. پردازش ارزیابی مجدد، نگارش و گزارش (جمع‌بندی و ارائه دیدگاه) (صادقی فسایی و عرفان منش، ۱۳۹۴: ۶۷).

پیشینه پژوهش

آثار پژوهشی معدودی در نشریات گوناگون درباره شناخت اصول و ارکان اندیشه مرحوم آیت‌الله العظمی شاه‌آبادی ❦ نوشته شده است. کتاب «حدیث عشق و فطرت» (پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی) مجموعه مقالاتی شامل ۱۹ مقاله نگاشته شده توسط استادان و محققان مختلف با زیرمجموعه‌های مفصل مربوط است. مهم‌ترین مقالات آن عبارتند از: «اثرپذیری شخصیت سیاسی و عرفانی امام خمینی ❦ از آیت‌الله شاه‌آبادی ❦» نوشته فرشته ندری ابیانه و مقاله «تأثیر آیت‌الله شاه‌آبادی ❦ بر شخصیت عرفانی و سیاسی امام خمینی ❦» به قلم یحیی صباغچی.

علاوه بر کتاب فوق، مقاله «اندیشه سیاسی آیت‌الله شاه‌آبادی و نقش آن در اندیشه سیاسی امام خمینی ❦» (فصلنامه حکومت اسلامی) نوشته جعفر پیشه، مقاله «بررسی تطبیقی سرشت انسان در دیدگاه روسو و آیت‌الله شاه‌آبادی» (فصلنامه فلسفه تربیت) نوشته مجتبی همتی، مقاله «آرای عرفانی آیت‌الله شاه‌آبادی در آثار امام خمینی ❦» (پژوهشکده امام خمینی) نوشته نیره دشتبان، مقاله «فیلسوف فطرت: نگاهی به احوال و افکار عارف حکیم آیت‌الله شاه‌آبادی» (پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی) نوشته علی حیدر مرتضوی و در نهایت کتاب «اندیشه سیاسی متفکران مسلمان» مقاله «آیت‌الله شاه‌آبادی» نوشته علی اکبر علیخانی، همگی از جمله آثاری هستند که تا به حال درباره آیت‌الله شاه‌آبادی نوشته شده است.

این آثار را در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان اینگونه تقسیم‌بندی کرد:

الف) آثار ناظر به بعد سیاسی - عرفانی

ب) آثار ناظر به بعد سیاسی - اجتماعی

جدول ۱. پیشینه پژوهش

نویسنده	عنوان	محتوا	نقد و بررسی
فرشته ندری ایبانه	مجموعه مقالات: حدیث عشق و فطرت مقاله اثرپذیری شخصیت سیاسی و عرفانی امام خمینی <small>علیه السلام</small> از آیت‌الله شاه‌آبادی <small>علیه السلام</small>	در این مقاله به تصریح حضرت امام خمینی <small>علیه السلام</small> و تأثیرات علمی مرحوم شاه‌آبادی بر حضرت امام خمینی <small>علیه السلام</small> اشاره شده است. این مقاله در کنار سایر مقالات این مجموعه بیشتر به جنبه‌های عرفانی اندیشه ایشان مربوط می‌شود.	جنبه‌های سیاسی اجتماعی، به خصوص در رابطه آن با انسان‌شناسی عرفانی ایشان مورد توجه نبوده است.
یحیی صباعچی	مجموعه مقالات: حدیث عشق و فطرت مقاله تأثیر آیت‌الله شاه‌آبادی <small>علیه السلام</small> بر شخصیت عرفانی و سیاسی امام خمینی <small>علیه السلام</small>	این مقاله نیز در این مقالات بیشتر به تأثیرات شیخ عارف شاه‌آبادی بر حضرت امام خمینی <small>علیه السلام</small> در بعد عرفانی می‌پردازد.	این مقاله به اندیشه مرحوم شاه‌آبادی نمی‌پردازد.
مصطفی جعفر پیشه	مقاله: اندیشه سیاسی آیت‌الله شاه‌آبادی و نقش آن در اندیشه سیاسی امام خمینی <small>علیه السلام</small>	این مقاله بیشتر به ابعاد اجتماعی- تاریخی زندگی آیت‌الله شاه‌آبادی و تأثیر برخی اندیشه‌های ایشان در مواجهه با تحولات تاریخی پرداخته است.	در این مقاله به اندیشه آیت‌الله شاه‌آبادی و نقش نگاه انسان‌شناسانه در اندیشه‌های سیاسی اجتماعی کمتر پرداخته است.
نیره دشتبان	کتاب: آرای عرفانی آیت‌الله شاه‌آبادی در آثار امام خمینی <small>علیه السلام</small>	همان‌طور که نام کتاب گویاست این اثر از نگاه عرفان نظری و عرفان عملی برخی دیدگاه‌های ایشان را شرح داده است.	این کتاب مطلقاً به آرای عرفانی و نه سیاسی- اجتماعی پرداخته است.

بعد سیاسی
و
عرفانی

بعد سیاسی
و
اجتماعی

<p>ارتباط فطرت و طبیعت با رویکرد آیت‌الله شاه‌آبادی به سیاست در این اثر بررسی نشده است.</p>	<p>این مقاله به بررسی چستی سرشت انسان در قالب تفکیک طبیعت و فطرت در اندیشه آیت‌الله شاه‌آبادی می‌پردازد. اما ثمره بحث را در حوزه ترتیب به کار گرفته است برخلاف پژوهش ما که در حوزه سیاست است.</p>	<p>مقاله: بررسی تطبیقی سرشت انسان در دیدگاه روسو و آیت‌الله شاه‌آبادی</p>	<p>مجتبی همتی فر</p>
	<p>این کتاب زندگی‌نامه و اندیشه ایشان را به طور عام (از جنبه‌های فلسفی، فرهنگی، فقهی، سیاسی و اجتماعی) بیان کرده است. بحث اندیشه سیاسی ایشان در این کتاب به طور مختصر فقط در مورد مقایسه مکتب فکری ایشان با دیگر مکتب‌ها مثل مکتب نجف و سامرا به چند صفحه محدود پرداخته شده است.</p>	<p>کتاب: فیلسوف فطرت: نگاهی به احوال و افکار عارف حکیم آیت‌الله شاه‌آبادی</p>	<p>علی حیدر مرتضوی</p>
<p>ارتباط بین نگاه انسان‌شناختی و سیاست مشخص نشده است.</p>	<p>این کتاب جمع‌آوری خیلی خوبی در خصوص اندیشه سیاسی - اجتماعی آیت‌الله شاه‌آبادی کرده است و به خوبی سیاست عده و عده و فروع آن توضیح داده است.</p>	<p>اندیشه سیاسی متفکران مسلمان: آیت‌الله شاه‌آبادی</p>	<p>علی اکبر علیخانی</p>

(منبع: یافته‌های پژوهش)

بنابر سیر پژوهش‌های مذکور، عمده آنها به ابعاد انسان‌شناختی، عرفانی و تربیتی اندیشه آیت‌الله شاه‌آبادی پرداخته‌اند. علاوه براین، آثار اندک دیگری که به سیاست در اندیشه ایشان پرداخته‌اند از بعد انسان‌شناسی به سیاست در اندیشه آیت‌الله شاه‌آبادی نپرداخته‌اند. پژوهش

پیش‌رو با این پیش فرض که تمایز مکاتب سیاسی مختلف ریشه در نوع نگاه ایشان به انسان دارد سعی کرده با وام گرفتن از ریشه‌های انسان‌شناختی اندیشه آیت‌الله شاه‌آبادی به چپستی سیاست در نگاه ایشان پردازد.

مبانی مفهومی

۱. سیاست

در اندیشه سیاسی قدیم و معاصر رویکردهای گوناگونی به سیاست وجود دارد که برداشت آیت‌الله شاه‌آبادی از سیاست (عده و عده) با آنها اشتراک‌ها و تفاوت‌هایی دارد. به طور کلی می‌توان چهار برداشت از سیاست را نام برد (فروتنی، ۱۳۹۸: ۸۷).

الف) برداشت واقع‌گرایانه یا قدرت‌محور: از این منظر، سیاست درباره تنوع و اختلاف است که عنصر اصلی این اختلاف، از یک طرف بی‌کران بودن خواسته‌های انسان‌ها و از طرف دیگر کمبود منابع و رقابت برای دستیابی به آنها است (هیوود، ۱۳۹۱: ۱۹). این نگاه را بیشتر در آثار ماکیاولی، هابز، هانس مورگنتا و... می‌توان دنبال کرد.

ب) برداشت فضیلت‌محور اخلاقی: از این منظر، قدرت غایت فی‌نفسه نیست، بلکه وسیله‌ای برای رسیدن به هدف والاتری مثل خیر و سعادت است. افلاطون از جمله کسانی است که به چنین نگرشی معتقد بود. در نگاه او انسان‌ها به دنبال دو دسته از خیرات محدود و نامحدود هستند. قدرت و ثروت از جمله خیرات محدود به حساب می‌آیند که منشأ اختلاف و کشمکش بودند. در مقابل معرفت، زیبایی و فضیلت از جمله خیرات نامحدود بودند. خود فضایل نیز فی‌نفسه هدف نبودند، بلکه وسیله‌ای بودند که رسیدن به غایت نهایی سعادت یا خیر فی‌نفسه از طریق تحقق آنها می‌گذشت (کاپلستون، ۱۳۸۰: ۲۵۰).

ج) برداشت حقوقی: ریشه این برداشت به امپراتوری روم باز می‌گردد که در آن، با گرایش کنستانتین امپراتور روم به مسیحیت، حکمرانان سیاسی داعیه هدایت نهادهای مذهبی را نیز پیدا کردند. البته در غرب، سرانجام این برداشت، به نظریه تفکیک قوا در کتاب «روح القوانین» مونتسکیو و جدایی دین از سیاست در کتاب «دو رسانه درباره حکومت» جان لاک انجامید.

د) برداشت مدرن: با مطرح شدن نگاه‌های اثبات‌گرایانه در علوم اجتماعی، نسبت به سیاست رویکرد ابزاری پیدا شد که هدف از آن تأمین شرایط لازم برای خوشبختی، شادمانی و رفاه مردم قلمداد می‌شود (Phillips, Crowder and Musikanski: 2019: 20).

برداشت آیت‌الله شاه‌آبادی از سیاست، نوعی از هدایت اجتماعی است که از آن به عنوان «تدبیر در جریان مصالح نوعیه» یاد می‌کند. همچنین تأکید می‌کند که سیاست الهی ناظر به مصالح و مفاسد واقعیه است و هدف از آن رشد مردم برای اتصال به مقامات عالیه است (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶ الف: ۶۹). همین نگاه کمال‌گرایانه آیت‌الله شاه‌آبادی است که اقدام به ترسیم سیاست عده و عده می‌کند و از آن جهت که موضوع این هدایت اجتماعی، انسان است. پس فهم چپستی انسان برای فهم سیاست مدنظر این اندیشمند و اصول مستخرج از آن الزامی است. از این‌رو، با روشنگری مفهومی مسئله انسان است که اشتراک‌های سیاست عده و عده با سیاست به معنای فضیلت محور و سیاست حقوقی و تفاوت آن از سیاست قدرت محور و ابزاری مدرن مشخص می‌گردد.

۲. انسان‌شناسی

تفاوت مکاتب مختلف سیاسی را می‌توان در نوع نگاه ایشان به انسان یافت (بشیریه، ۱۳۹۲: ۱۰۲). انسان‌شناسی را براساس معیار تقسیم‌بندی به انواع مختلفی تقسیم کرده‌اند، اما از جهت روش می‌توان آن را به چهار روش تجربی، عرفانی، فلسفی و دینی تقسیم کرد (خسروپناه و میرزایی، ۱۳۸۹: ۳۸). در انسان‌شناسی تجربی انسان را با روش‌های تجربی و حسی مورد مطالعه قرار می‌دهند، درحالی‌که در انسان‌شناسی عرفانی از راه علم حضوری و شهودی به مقوله انسان نگریسته می‌شود. عرفان، مبادی و اصول به اصطلاح کشفی خود را پایه استدلال قرار می‌دهد و به دنبال تفسیر انسان از طریق تفسیر هستی است که در آن روابط و وظایف انسان با خود، جهان و خدا را بیان می‌کند (مطهری، ۱۳۷۹: ۸۹-۹۱). اما در مقابل، انسان‌شناسی فلسفی فقط با تکیه بر استدلال و اصول عقلی در مورد انسان قضاوت می‌کند. در این نوع تقسیم‌بندی جایگاه انسان‌شناسی دینی را صرفاً باید در تفسیر انسان از ورای متون وحیانی و روایات برجسته کرد که به نوعی علم نقلی محسوب می‌شود.

با وجود این، می‌توان گفت رویکرد آیت‌الله شاه‌آبادی به انسان‌شناسی ترکیبی از نگاه عرفانی، فلسفی و دینی است. عرفانی از آن جهت که ایشان خود از بزرگان عرفان نظری و عملی هستند. در عین حال، ایشان از جمله پیروان مکتب حکمت متعالیه به شمار می‌آیند که در آن، ملاصدرا سعی کرده است عرفان و فلسفه را به هم نزدیک کند. همچنین از آن جهت انسان‌شناسی ایشان، رنگ و بوی دینی دارد که ایشان از عقل شهودی و نظری برای فهم متون دینی بهره گرفته‌اند. از جمله مهم‌ترین آثار ایشان در این زمینه، پایه‌گذاری نظریه فطرت است که در سپهر اندیشه اسلامی معاصر برای نخستین بار ویژگی‌های فطری را از حیوانی متمایز کرد و از پیامدهای آن در جامعه سخن گفت.

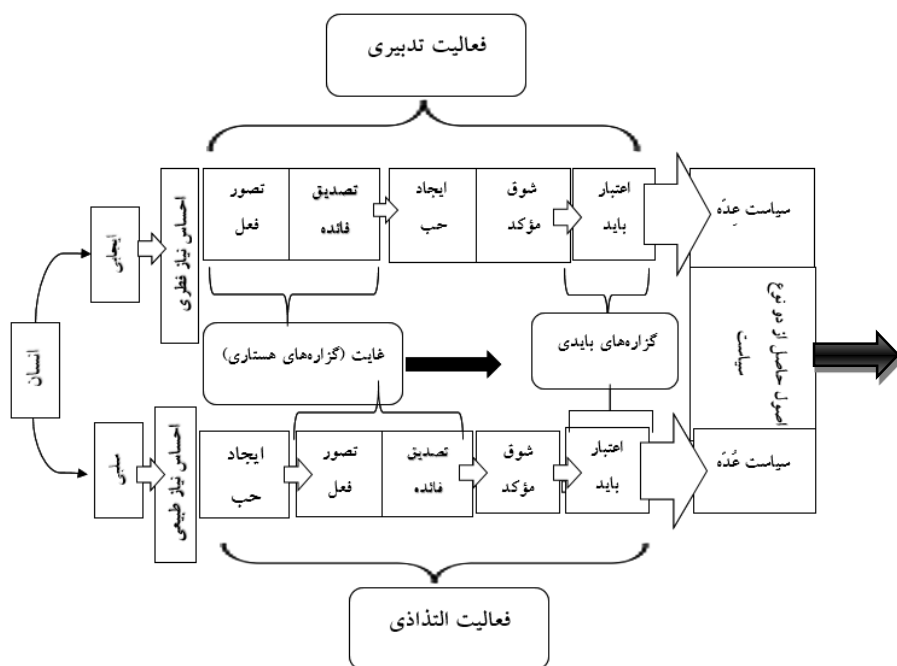
۳. چهارچوب نظری

برای رسیدن به یک الگوی تحلیل در اندیشه سیاسی - اجتماعی آیت‌الله شاه‌آبادی ضمن گذاشتن نقطه عزیمت بر مبانی انسان‌شناسانه آیت‌الله شاه‌آبادی از نظریه اعتباریات علامه طباطبایی در توجیه چگونگی وضع باید و نبایدها کمک گرفته می‌شود. برای این منظور، با الهام از دیدگاه‌های آیت‌الله شاه‌آبادی در ابتدا از دورویکرد سلبی و ایجابی برای بررسی چیستی انسان استفاده می‌شود. در رویکرد سلبی به مجموعه‌ای از نیازهایی از انسان دست پیدا می‌کنیم که به نظر ایشان اصل انسانیت انسان نیست. در مقابل، با رویکرد ایجابی به یکسری ویژگی‌ها و نیازهایی می‌رسیم که اصل انسانیت انسان است. همچنین با اشاره به اینکه نکته اصلی در نظریه اعتباریات دو عامل الف (نیاز و ب) غایت رافع نیاز است به بررسی و نقش سیاست عده و عده در تدبیر نیازها و مصالح نوعیه افراد جامعه پرداخته می‌شود.

نمودار ۱. عوامل مهم در سیاست گذاری

(منبع: مجیدی، بهارلو و کیمیایی، ۱۳۹۷: ۱۶۲)

نمودار ۲. چهارچوب نظری مقاله

(منبع: بهارلو و شفیعی، ۱۳۹۹: ۴۴۱)

فعالیت تدبیری ریشه در گرایش‌های متعالی انسان دارد که در ادبیات آیت‌الله شاه‌آبادی حاصل نگاه‌های ایجابی به انسان است. در این دسته از فعالیت‌ها انسان با کمک قوه تدبیر ضمن مصلحت‌اندیشی دوراندیشانه، اعتبار باید و نباید می‌کند. درحالی‌که در فعالیت‌های التذادی، انسان به نیازهایی با گرایش‌های شدیدتر اولیه پاسخ می‌دهد. گرایش‌های التذادی از آن جهت که ریشه در طبیعت و غریزه دارند مرحله ایجاد حبّ مقدم بر تصور فعل و تصدیق به فایده قرار می‌گیرد. در نتیجه رفع این نیازهای طبیعی به نسبت از یک اولویت برخوردار است. با این حال، این اولویت مطلق نیست، معیار کنش‌های انسان هم نیست، بلکه انسان با کمک گرفتن از قوه تدبیر خود و ایجاد ربط و نسبت بین نیازها و گرایش‌های مادی و فطری می‌تواند به یک تعادل برساند (بهارلو و شفیعی، ۱۳۹۹: ۴۴۰).

بنیادهای انسان‌شناسی در اندیشه آیت‌الله شاه‌آبادی

۱. انسان در اندیشه آیت‌الله شاه‌آبادی

از اصول اصلی اندیشه سیاسی اجتماعی آیت‌الله شاه‌آبادی^ع، انسان‌شناسی است. برای بررسی این مسئله، به شناخت ابعاد وجودی و سلبی انسان پرداخته می‌شود.

۱-۱. انسان‌شناسی سلبی

از نظر ایشان طبیعت انسان حقیقت وجود او نیست، بلکه خودشناسی انسان از طریق رجوع به فطرت‌های عاشقه، کاشفه، آسایش دوستی (حب راحت) و آزادی خواهی (حب حریت) حاصل می‌شود. با این حال، انسان عاشق خود و کمال خود، کاشف نفع و ضرر خود نیز است. به عبارت دیگر، انسان نمی‌تواند به سوی چیزی حرکت کند، مگر آنکه به نفع و ضرر آن علم پیدا کند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶ الف: ۳۱۷). این موارد نیز از بُعد طبیعی انسان نشأت می‌گیرد که در بردارنده بسیاری از غرایز و نیازهای اولیه برای زیستن در دنیا است. برآورده‌سازی این غرایز و نیازها در خدمت ویژگی‌های متعالی‌تر انسان نیز می‌تواند باشد.

۲-۱. انسان‌شناسی ایجابی

گفته شد حقیقت انسان طبیعت او نیست (نگاه سلبی)، زیرا ماده (طبیعت) برخلاف انسان هیچ‌یک از امور پنج‌گانه ذکر شده (یعنی علم به خود، عشق، ابراز نظر، آسایش و آزادی دوستی) را ندارد. از این‌رو، این سؤال مطرح می‌شود که حقیقت انسان چیست؟ (نگاه ایجابی) برای این منظور به تعریف چیستی فطرت و سپس به ویژگی‌های آن در انسان پرداخته می‌شود.

۱-۲-۱. فطرت انسان

در اندیشه آیت‌الله شاه‌آبادی، فطرت «ام‌المعارف» اسلامی است که پایه انسان‌شناسی و مبدأ اثبات بسیاری از اصول اندیشه سیاسی اجتماعی اسلامی مثل مبدأ، نبوت، امامت، عدل و معاد است. به عبارت دیگر، می‌توان این اصول را تفصیل وجود انسان دانست. آیت‌الله شاه‌آبادی در کتاب «شذرات‌المعارف» به دو نوع فطرت اولیه و ثانویه اشاره می‌کند که در ادامه خواهد آمد.

۱-۲-۱-۱. فطرت اولیه

ایشان فطرت اولیه را چنین تعریف می‌کنند که لوازم وجود مدرک را «فطرت» گویند و لوازم وجود غیرمدرک را «طبیعت» می‌دانند. به عبارت دیگر ویژگی خاص خلقت آن ذات مدرک را فطرت آن می‌گویند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ۱۷۸). همچنین، آیت‌الله شاه‌آبادی ذیل تفسیر آیه ۲۹ سوره مبارکه روم درباره فطرت می‌نویسند که کلمه فطرت بر وزن فَعَلَه، در زبان عربی برای چگونگی فعل به کار می‌رود. به عنوان مثال جلسه و زینه که بر چگونگی نشستن (جلوس) و چگونگی زینت کردن دلالت دارند. فطرت نیز مفهوم چگونگی ایجاد را می‌رساند. درباره انسان نیز خداوند او را بر طبق وجود خود ایجاد نموده‌است و ویژگی خاص آفرینش انسان همین است (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ۳۱۶).

از جمله ویژگی‌های فطری این است که در این نوع خلقت هیچ تبدیل و تغییری انجام‌شدنی نیست (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ۳۱۴). در منظر آیت‌الله شاه‌آبادی مراد از فطرت الهی، علم و عشق است (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: الف: ۱۲۷).

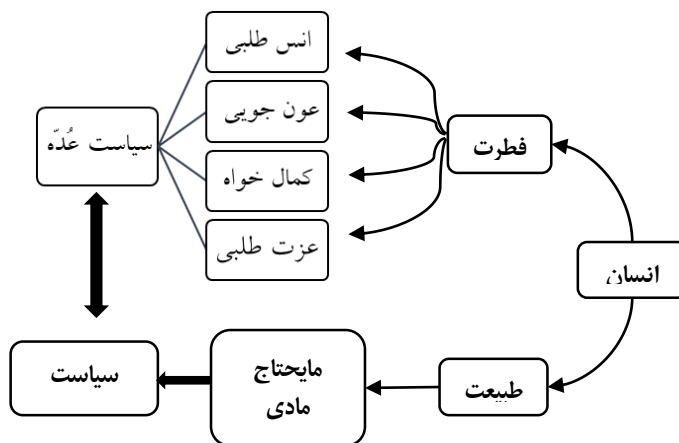
۱-۲-۱-۲. فطرت ثانویه

آیت‌الله شاه‌آبادی از فطرت ثانیه نیز نام می‌برند که مراد از آن، خطای در تطبیق گرایش‌های متعالی آدمی است. بدین‌صورت که انسان از معشوق حقیقی به حب شهوات و زخارف و آمال دنیا روی می‌آورد. از جمله دلایل آن، این است که اولین متعلق عشق و اولین مرتبه‌ای از کمال که انسان می‌شناسد، خود اوست. چون اولاً نفس مجرد از ماده است و توانایی درک ذات خود را دارد و ثانیاً انسان هر مرتبه‌ای از کمال را درک کند عاشق آن می‌شود. لذا انسان اگر در ابتدا خود را فقط درک کند، خودبین و خودپسند می‌شود که از ثمرات فطری اوست. در نتیجه انسان به فردی مستبد و آزادی‌خواه (مطلق‌العنان) تبدیل می‌شود (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ۱۳۰).

برای فهم درمان این مسئله، باید توجه کرد که هستی و درک انسان نسبت به وجود (کمال) نیز مراتب مختلفی دارد که اگر وجود طبیعت یا تن انسان یک مرتبه مستقل پنداشته شود، انسان که خودبین شده، تن به راحتی خواهد داد. اما اگر درست نقص وجود خود و عالم طبیعت را ببیند، به دنبال کمال حقیقی حرکت خواهد رفت (روحانی، ۱۳۸۳: ۳۶ و ۳۷).

۱-۳. انسان‌شناسی سیاسی

با توجه به این توضیحات، آیت‌الله شاه‌آبادی نتیجه می‌گیرد که انسان دارای یکسری ویژگی‌های فطری از جمله انس طلبی، کمال‌خواهی، عزت‌طلبی و عون‌جویی است. با این حال، ویژگی‌هایی طبیعی و غریزی نیز دارد که از یک طرف، تأمین نیازهای اولیه حاصل از آن، حیاتی است و از طرف دیگر، اگر صرفاً تأمین این نیازها به تنها هدف انسان‌ها تبدیل شود از فطرت اولیه به دور می‌افتد. از این‌رو، سیاست به معنای تدبیر مصالح نوعیه بشر، باید این نیازهای طبیعی و فطری او را در زندگی فردی و اجتماعی تأمین کند. از نگاه ایشان، سیاست به معنای حقیقی کلمه همان سیاست اسلامی و شرع مقدس است که با توجه به این ویژگی‌های وجودی انسان از جانب شارع وضع شده است. همچنین هرآنچه غیر این سیاست باشد سیاست شیطانی است. بنابراین، ایشان به دو سیاست عده (پرورش نیروی انسانی) و سیاست عده (تأمین امکانات زندگی) اشاره می‌کنند که در آنها تصمیم‌ها براساس این نیازهای چهارگانه صورت می‌گیرد.

نمودار ۳. مبانی انسان‌شناسی اندیشه سیاسی آیت‌الله شاه‌آبادی

(منبع: یافته‌های پژوهش)

۲. انسان و جامعه

آیت‌الله شاه‌آبادی حکم طبیعت را ملاک رفتارها در میان حیوانات می‌داند که موجب تنازع برای بقا می‌شود و آنکه قوی‌تر است می‌ماند و ممکن است باعث از بین رفتن انسان‌ها و به هیجان آمدن نیازهای انسان شود که در نتیجه آن یک گروه بر سایر اقشار جامعه غلبه پیدا می‌کنند و دیگران را از بین ببرند.

«و... اگر مرجع، احکام طبیعیه بوده باشد، با اینکه حکم طبیعت به نحو اطلاق است، موجب تراحم در حقوق [گردیده] و الحکم لِمَنْ غَلَبَ خواهد شد که مناط (...). حیوانات است و البته در این صورت، باعث فناء محتاج و یا هیجان قوه فاقره بشر گردد و تشکیل مسلک بالشویکی [بلشویکی] داده و افناء طایفه دیگر می‌شود، و تمام [اینها] به حکم فطرت سلیمه، فاسد است. با اینکه طبع تراحم و تکافؤ محتاج، حاکم به تصالح و اثبات اختصاصات هر یک می‌نماید» (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ۳۴ و ۳۵).

به بیان دیگر، طبق الگوی ارائه شده در چهارچوب مقاله، آیت‌الله شاه‌آبادی به این نکته اشاره می‌کند که اگر قرار باشد تنها معیار یا معیار اصلی انسان برای تشکیل جامعه نیازهای التذادی و طبیعی صرف باشد آن جامعه بیشتر به یک جنگل شباهت خواهد داشت. همچنین بشر اولیه نمی‌توانسته است براساس این الگو تشکیل جامعه داده باشد. ایشان معتقد است که برای اولین بار این انبیا بودند که انسان‌ها را از طریق فطرت کمال‌خواه به سوی تشکیل اجتماعات و دولت از طریق «تعاون و همکاری» راهنمایی کردند. (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶ الف: ۳۴۱).

علاوه براین، از نگاه آیت‌الله شاه‌آبادی انسان ویژگی عون‌جویی دارد که در ابعاد مختلف او را برای داشتن یک زندگی اجتماعی و عزتمند محتاج دیگران می‌کند. این جنبه‌ها عبارتند از: هیولویت، تراحم فعلیات عالم، تراحم دین و دنیا، تراحم حاجت و راحت و تراحم حاجت و غیرت (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ۳۷).

الف) هیولویت: این ویژگی حاصل از ضعف ذاتی عالم بشری است که خداوند درباره آن می‌فرماید: «خُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا». آیت‌الله شاه‌آبادی در تفسیر این آیه می‌نویسد که هر آنچه ظرفیت یک موجود بیشتر باشد فرایند رسیدن به فعلیتش دیرتر طی می‌شود. به همین

دلیل، حیوانات که در ظرفیت خود محدودتر هستند زودتر از ضعف خارج می‌شوند و اقرب به فعلیت هستند. اما انسان که بالقوه‌ها و ظرفیت بیشتری دارد برای خروج از ضعف و رسیدن به تکامل مسیر طولانی‌تری را باید طی کند. از این‌رو، کودک انسان در ابتدا بسیار ضعیف است و بدون مراقبت خانواده نمی‌تواند ادامه حیات دهد. پس یکی از نیازمندی‌های بشر برای ادامه حیات از نظر آیت‌الله شاه‌آبادی خانواده است (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ب: ۳۷).

ب) تراحم فعلیات عالم: آیت‌الله شاه‌آبادی در تفسیر آیه ۶۸ سوره شریفه یس «و من نعمره نُنکسه فی الخلق» معتقدند که قوای طبیعی عالم با قوای طبیعی انسان دچار تراحم می‌شوند؛ یعنی نوعی از اصطکاک را به وجود می‌آورند که در نهایت انسان را در سن کهولت به ضعف می‌کشاند. از این‌رو، باز هم انسان همانند ابتدای عمر نیازمند دیگران است (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ب: ۳۶ و ۳۷).

ج. تراحم دین و دنیا: آیت‌الله شاه‌آبادی سومین دلیل لزوم تعاون را نیاز جامعه به یک عده برای تحصیل علوم دینی می‌دانند که بدون تعاون معیشت آنها تأمین نمی‌شود. در واقع، آیت‌الله شاه‌آبادی معتقدند برای اینکه عده‌ای خود را وقف یک نیاز متعالی مثل کسب علم کنند می‌بایست سازوکارهای اجتماعی نیازهای اولیه طبیعی ایشان را تأمین کنند.

د) تراحم حاجت و راحت: چهارمین دلیل برای لزوم تعاون را آسایش طلبی انسان‌ها از یک طرف و تراحم آن با نیاز جامعه به کار و فعالیت اقتصادی از سوی دیگر می‌دانند. در صورتی که تعاون نباشد میل به راحت‌طلبی موجب فساد و هلاکت خواهد شد. چون ثروتمندان، سرمایه خود را در جهت توسعه فعالیت و شغل‌ها به کار نمی‌اندازند و فقیرها روز به روز فقیرتر شوند. در نهایت با ایجاد شکاف در جامعه، هر دو به سوی نابودی در حرکت خواهند بود (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ب: ۳۵ و ۳۶).

ذ) تراحم حاجت و غیرت: دلیل پنجم را در لزوم تعاون، تراحم حاجت (نیازهای انسان) و غیرت (فطرت جلوگیری‌کننده از راه‌های ناپسند) می‌دانند. غیرت در ذات بشر وجود دارد و حتی کسانی که در اثر تربیت و عادت‌های غلط غیرت را ناپسند پندارند باز هم در ضمیرشان غیرت را درک می‌کنند. پس انسان غیور بر طبق فطرت خود که مطابق شریعت است از هر راهی زندگی نمی‌گذرانند. همچنین حکم دین در واجب بودن تأمین زندگی زنان

بر مردان مطابق فطرت غیرت است.

در نتیجه از دیدگاه آیت‌الله شاه‌آبادی، انسان با توجه به این نیازهایی که ریشه در طبیعت و فطرت خود دارد ناگزیر از زندگی اجتماعی و همکاری می‌شود. از نظر آیت‌الله شاه‌آبادی از آنجایی که پیامبران قدرت برتر در تشخیص مصادیق فطرت را دارند ایشان با آوردن شریعت، نخستین کسانی بودند که راه رسم تشکیل دولت و سیاست‌گذاری را به بشر آموختند. به همین ترتیب، آیت‌الله شاه‌آبادی استدلال می‌کند: از آنجایی که آخرین مرتبه کشف مصالح و مفاسد از طریق شریعت (وحی) از آن حضرت محمد ﷺ است: «مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ» (احزاب: ۴۰)، پس تنها دولت برتر دولت اسلامی است (پارسانیا، ۱۳۸۷: ۱۱۸-۱۱۹).

ابعاد سیاست در اندیشه آیت‌الله شاه‌آبادی

نکته کلیدی در اندیشه سیاسی آیت‌الله شاه‌آبادی این است که چگونه طبیعت انسان باید از فطرت او تبعیت کند. چگونگی این امر را می‌توان در نسبت سیاست عده با سیاست عده مشاهده کرد.

۳. سیاست عده (پرورش نیروی انسانی)

آیت‌الله شاه‌آبادی صرف‌گردد هم آمدن انسان‌ها را برای تشکیل یک جامعه آرمانی مطلوب نمی‌داند. از نگاه ایشان، «لَاعِدَّةُ إِلَّا بِالْأَخُوَّةِ» یعنی اگر چه تعداد افراد و نیروی انسانی غیرقابل شمارش باشد تا زمانی که این افراد به ریسمان اخوت و برادری با یکدیگر مرتبط نشوند؛ در حکم بیگانگی و مباینت هستند. روشن است که جهت‌های متباین، در یک جهت تأثیرگذار نبوده و محقق‌کننده یک هدف، نخواهند بود. همان‌طور که دانه‌های تسیح تا زمانی که به واسطه رشته‌ای به نظم درنیایند، حرکت هیچ‌کدام باعث حرکت دیگری نمی‌گردد، ولی بعد از انتظام یافتن آنها در اثر یک رشته نخ، جنبش هر یک موجب جنبش دانه‌های دیگر خواهد شد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶ الف: ۱۶).

همچنان که در صدر اسلام با وجود ارتباط افراد زیادی به واسطه ایمان و اسلام با مقام مقدس پیامبر اکرم ﷺ، استفاده ایشان، از این افراد برای گسترش مقصد اسلام ممکن نشد. مگر به واسطه

ایجاد رشته عرضی اخوت که آن کثرت را به وحدت آورد. حال، آیت‌الله شاه‌آبادی استدلال می‌کند برای ایجاد اخوت در جامعه باید سیاست‌ها را به گونه‌ای ترتیب داد که از چهار ویژگی انس طلبی، کمال‌خواهی و عزت‌خواهی و یاری‌جویی انسان استفاده شود، چراکه از نگاه ایشان، این چهار جنبه به حسب زندگی دنیوی و اخروی، امهات نوامیس عالم بشریت هستند.

۳-۱. انس طلبی

چون انسان، بر فطرت الهی آفریده شده است صفت ذاتی او عشق است. از این رو، کثیرالانس و شدیدالانس است. «المؤمنُ أَلْفٌ مَّأَلُوفٌ» پس خداوند عالم در مقام امتنان می‌فرماید: «خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا».

از دیدگاه آیت‌الله شاه‌آبادی علاوه بر اینکه انس طلبی فطری انسان اشاره به نیاز انسان به روابط برادری برای آرامش در جامعه دارد یک وجه دیگر نیز دارد و آن اینکه انس طلبی بر یک‌رویی مستقر است، از این رو، معصوم^{علیه السلام} درباره شرایط اخوت فرموده‌اند: «أَنْ تَكُونَ سَرِيْرَةً وَ عَلَانِيَةً لَكَ وَاحِدَةً» یعنی «برادر باید باطن و ظاهرش با تو یکی باشد» که منافق و دوروی نبوده باشد و معلوم است که انسان به شخص دورو، انس نخواهد گرفت (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ب: ۲۰). علاوه بر این، آیت‌الله شاه‌آبادی برای ایجاد روابط برادری در جامعه با استناد به حدیثی نبوی سی‌حق بین برادران دینی قائل می‌شوند که معتقدند ناشی از همین ویژگی انس طلبی و یک‌رویی است.^۱

۱. قال رسول الله صلى الله عليه وآله، للمسلم على اخيه ثلثون حقاً لا براءة له منها الا بأدائها او العفو عنها: ۱. يغفر زلته؛ ۲. ويرحم عبرته؛ ۳. ويستر عورته؛ ۴. ويقبل عشرته؛ ۵. ويقبل معذرتة؛ ۶. ويرد غيبته؛ ۷. ويدم نصيحتة؛ ۸. ويحفظ خلته؛ ۹. ويرعى ذمته؛ ۱۰. ويعود مرضه؛ ۱۱. ويشهد ميتة؛ ۱۲. ويحجب دعوتة؛ ۱۳. ويقبل هديته؛ ۱۴. ويكافي صلته؛ ۱۵. ويشكر نعمته؛ ۱۶. ويحسن نصرته؛ ۱۷. ويحفظ حليلته؛ ۱۸. ويقضى حاجته؛ ۱۹. ويستجج مسئلته؛ ۲۰. ويسمت عطسته؛ ۲۱. ويرشد ضالته؛ ۲۲. ويرد سلامه؛ ۲۳. و يطيب كلامه؛ ۲۴. و يبر انعامه؛ ۲۵. و يصدق اقسامه؛ ۲۶. و يوالى وليه و لا يعاديه؛ ۲۷. و ينصره ظالماً و مظلوماً فاما نصرته ظالماً فيرده عن ظلمه و اما نصرته مظلوماً فيعينه على اخذ حقه؛ ۲۸. و لا يسلمه؛ ۲۹. و لا يخذله؛ ۳۰. و يحب له من الخير ما يحب لنفسه و يكره له ما يكره لنفسه.

۲-۳. کمال‌طلبی

از آن جهت که ناموس کمال بر پایه یگانگی و اتحاد تکیه دارد، پس مدح آن در آیات و روایات بسیار است. اگر یگانگی به وجود آید، برادر در رفع نقص و ایجاد کمال در تو کوشش کند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ۲۳). همچنین در دیدگاه آیت‌الله شاه‌آبادی عشق به کمال است که فرد را وامی‌دارد برای برآوردن نیازهای زندگی دنیوی و اخروی در پی علم و عمل باشد. اگر این کمال‌طلبی نباشد دانش نیست و اگر دانش نباشد آنگاه استعمارگران به راحتی می‌توانند بر جامعه (مسلمین) تسلط یابند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ۸۱).

۳-۳. عزت‌خواهی

انسان علاوه بر آنکه به صورت طبیعی و فطری خودخواه و عزت‌پسند است در زندگی اجتماعی نیز به عزت نیازمند خواهد بود. بنابراین، اشخاصی مانند فقرا، غریبه‌ها و ... که در میان مردم عزیز و گرامی نیستند، در نهایت سختی گذران زندگی می‌کنند و راه‌های اداره زندگی، حتی قرض بر آنها بسته است. در حالی که شخص عزیز، بسیاری از مدت عمر خود را از طریق قرض، زندگی می‌کند و در نهایت آسانی است.

با این حال، چون اصل عزت از ارکان اخوت است، تواضع و فروتنی را نیز به دنبال دارد. در آیات و روایات، به نداشتن تکبر، بی‌اندازه امر شده است تا در عین اینکه فرد خودش عزت‌خواه است برای دیگران نیز آن را بخواهد یا حداقل سلب عزت از دیگری نکند. معصوم^{علیه السلام} نیز در شرایط اخوت تصریح فرموده‌اند: «أَنْ لَا يَغْيِرُهُ عَلَيْكَ مَالٌ وَلَا جَاهٌ»؛ یعنی «برادر باید به واسطه به دست آوردن مال و جاه، حالش نسبت به تو متغیر نشود و بر تو تکبر نکند» (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ۲۴). وقتی فرد فقط برای خودش عزت نخواهد آنگاه عزت‌خواهی را به جامعه‌اش نیز تعمیم می‌دهد.

۴-۳. عون‌جویی

طبق الگوی مطرح شده در نمودار شماره (۱)، انسان زمانی که احساس نیاز می‌کند در صدد فراهم کردن موجبات رفع آن برمی‌آید. در نگاه آیت‌الله شاه‌آبادی نیز تمام تنظیمات عالم و صنایع جدید از روی احساس نیاز بوده و خواهد بود، بلکه این رابطه بین نیاز و غایت رافع نیاز حتی در فعالیت حیوانات هم دیده می‌شود (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ۲۴).

علاوه بر این، آیت‌الله شاه‌آبادی چون حس حاجت را تنظیم‌کننده امور و نیازهای اجتماعی می‌داند از جمله تدابیر دشمنان را تعطیل کردن این حس نیاز می‌داند. به عنوان مثال ایشان تأکید می‌کند گشودن باب تجارت (واردات) می‌تواند جامعه را بی‌حس کند. به گونه‌ای که اولاً خود جامعه به دنبال رفع نیاز و در نتیجه کسب دانش لازم نروند، ثانیاً محتاج به بیگانگان در رفع نیازهای خود شوند.

دقت نظر دیگر آیت‌الله شاه‌آبادی درباره ثمرات سیاسی - اجتماعی این گرایش فطری این است که رفع این نیازها از نظر علمی و عملی در توان یک انسان نخواهد بود، در نتیجه مجبور خواهد بود تا اقدام به تشکیل اجتماعات کند و درهای همیاری‌های اجتماعی باز شود است. به همین دلیل است که می‌گویند: انسان مدنی بالطبع است (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ۲۵).

۴. سیاست عده

ایشان دومین سیاست اسلامی را بعد از فراهم کردن عده، تحصیل عده دانسته‌اند و آن را اینگونه تعریف می‌کنند که «هیچ اسباب کار و ساز و برگی (برای مقابله با پیش‌آمدهای روزگار) بدون تعاون و همکاری افراد محقق نمی‌شود، «لأَعُدَّةَ إِلَّا بِالْإِعَانَةِ».

ایشان هدف از این سیاست را بر اساس آیه ۲ سوره مبارکه مائده: «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى»؛ یعنی «و باید شما در نیکوکاری و تقوی به یکدیگر کمک کنید». دانسته‌اند:

«... و این حکم نیز از احکام سیاسییه قرآن است که برای جریان اقسام بر و تقوی تأسیس فرموده.» از این رو ایشان برای سیاست عده چند مورد را بر می‌شمارد که عبارتند از: «زراعت، صنعت، تجارت، ادانه، اعانه» (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ۳۳).

۴-۱. زراعت

آیت‌الله شاه‌آبادی، زراعت و توسعه سیاست کشاورزی در مملکت را اولین اصل برای تولید آنچه انسان به آن برای تولید ثروت احتیاج دارد نام می‌برد. ایشان ریشه توجه انسان به این مسئله را در کودکی انسان می‌بیند. یعنی از همان ابتدا در طبیعت و فطرت انسان قابل مشاهده است. چراکه این فعالیت با تأمین نیازهای مادی باعث می‌شود که انسان‌ها با خیال

آسوده به نیازهای معنوی و اخروی خود بپردازند. از این‌رو، دین‌داران باید قسمتی مهم از فعالیت‌های خود را به سامان دادن این نیازهای مادی اختصاص دهد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶ ب: ۴۰).

در نتیجه زراعت با سه ویژگی فطری انسان مرتبط است که به ترتیب عبارتند از: عون‌جویی، عزت‌خواهی و کمال‌طلبی. ترتیب مذکور از آن جهت مهم است که اولاً ریشه پرداختن به زراعت در ابتدا از احساس نیازهای مادی انسان برمی‌خیزد و همان‌طور که در نمودار شماره (۲) (چهارچوب نظری) آمده است نیازهای طبیعی از آن جهت که گرایش‌های شدیدتری دارند می‌بایست در ابتدا برطرف گردند (عون‌جویی) تا زمینه برای نیازهای اخروی فراهم شود (کمال‌طلبی). اما شرط پیشین رسیدن به کمال، رفع این نیازهای اولیه در پرتو داشتن عزت است که آیت‌الله شاه‌آبادی از آن به عنوان عزت جامعه اسلامی در برابر بیگانگان یاد می‌کند (عزت‌خواهی).

جدول ۲. ارتباط زراعت با ویژگی‌های فطری

رفع نیازهای اولیه التذادی که از جمله مهم‌ترین آنها خوراک است	عون‌جویی	زراعت
عزت مردم در برابر همدیگر به همراه خود‌کفایی جامعه اسلامی در برابر بیگانگان	عزت‌خواهی	
زمینه‌سازی برای پرداختن به امورات معنوی	کمال‌طلبی	

(منبع: یافته‌های پژوهش)

۴-۲. صنعت

انسان دومین مرحله از پیشرفت اقتصادی را گشودن باب‌های صنعت می‌داند که به نوبه خود اظهار کمال موجود محسوب می‌شود و بعد از مرحله اول، یعنی سیاست کشاورزی است چون تا نیازهای اولیه انسان رفع نشود متوجه کمال و پیشرفت بیشتر نخواهد شد. آیت‌الله شاه‌آبادی معتقد است که به همین دلیل، مستکبران دنیا (یا مدلین: یعنی کسانی که به سوی خود می‌خوانند و راه کسب دنیا و دنیاداری را نشان می‌دهند. در مقابل مرشدین که به سوی خدا دعوت می‌کنند و راه رشد معنویت و روحانیت را نشان می‌دهند) از طریق مختل کردن نیازهای اولیه زندگی دیگران اهداف خود را به دست می‌آورند. در کل معلوم است که بعد از

توسعه سیاست کشاورزی دو نیاز اساسی بشر که خوردنی و پوشیدنی است، در نهایت راحتی تأمین می‌شود فکر او از آنها آزاد می‌شود و به صنعت و پیشرفت می‌پردازد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ۴۱).

جدول ۳. ارتباط صنعت با ویژگی‌های فطری

رفع نیازهای اولیه التذازی که از جمله پوشاک و تأمین ابزارآلات مورد نیاز جامعه است.	عون جویی	صنعت
عزت مردم در برابر همدیگر به همراه خود کفائی جامعه اسلامی در برابر بیگانگان	عزت خواهی	
زمینه‌سازی برای پرداختن به امورات معنوی از مفارقت از تأمین نیازهای اولیه	کمال طلبی	

(منبع: یافته‌های پژوهش)

۳-۴. تجارت

آیت‌الله شاه‌آبادی بعد از آن دو مرحله، باب تجارت را سومین مرحله یا سومین اصل تعاون و پیشرفت مادی می‌دانند. زیرا تجارت ناشی از دارایی مازاد بر نیاز (که از طریق کشاورزی و صنعت به دست آمده باشد) است. ایشان معتقد است که تجارت باید ناشی از توان مازاد داخلی در عرصه کشاورزی و صنعتی باشد. از این‌رو، ضرر احداث راه آهن در زمان رضاه شاه را از آن جهت متذکر می‌شدند که مردم ایران فقط کالاها و وسایل بیگانگان را حمل و نقل می‌کردند، چراکه کشاورزی و صنعت در بن‌بست بود. از این‌رو، بین وسایل حمل و نقل و چیزهایی که باید جابه‌جا شود تناسبی وجود نداشته است جز آنکه کالاهایی که در فساد و فحشا به کار می‌رود به اطراف کشور حمل کنند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ۴۲).

جدول ۴. ارتباط تجارت با ویژگی‌های فطری

تعاون با افراد جامعه و دیگر جوامع برای رفع نیازهای اولیه یکدیگر	عون جویی	تجارت
- رعایت اصل عزت از طریق ایجاد مازاد داخلی برای صادرات و مانع شدن از واردات - منع صادرات و واردات کالاهای حرام	عزت خواهی	

(منبع: یافته‌های پژوهش)

۴-۴. باب ادانه

واژه ادانه از ریشه (د ی ن) بر وزن (اقامه) به معنی قرض دادن است. در صورتی که در قرض دادن شرط اضافه دادن بر مقداری که قرض داده شده کنند، قرض ربوی یا تنزیلی است. آیت‌الله شاه‌آبادی چهارمین اصل تعاون برای پیشرفت را اداره امر ادانه به صورت قرض الحسنه می‌دانند.

«چهارم [از اصول معاونات] باب ادانه [است]، که البته هر کسی در عالم محتاج به آن است حتی الاغنیاء، و این امر به طوری که موجب اختلال معاش و معاد مسلمین است، دشمنان یا جاهلان اداره نموده‌اند و البته باید این مطلب از اهم مقاصد مسلمین بوده باشد و آیه شریفه «فَأَذْنُوا بِحَرْبٍ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ» را منظور داشته و این ذلت قرض تنزیلی که هر روز عده کثیری از اغنیاء را به محفل فقرا می‌فرستد، تا آنکه کار به جایی خواهد رسید که دیگر بالمره طریق آن مسدود خواهد شد، مبدل به عزت قرض الحسنه فرماید» (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ب: ۴۲).

جدول ۵. ارتباط ادانه با ویژگی‌های فطری

رفع نیازهای مادی یکدیگر از طریق فراهم کردن و قرض دادن سرمایه مورد نیاز به یکدیگر	عون جویی	ادانه
حفظ عزت جامعه اسلامی اولاً از طریق کمک‌رسانی ثانیاً مانع شدن از شیوع قرض ربوی	عزت خواهی	
نشان دادن مؤانست و روح جمعی جامعه	انس طلبی	

(منبع: یافته‌های پژوهش)

۴-۵. باب اعانت

فرق اعانت و ادانت معلوم است که در ادانه، کسی که قرض گرفته باید مثل آن را به دائن برگرداند، اما اعانت کمکی است که بلاعوض صورت می‌گیرد. آیت‌الله شاه‌آبادی ❁ اعانت به ضعف‌ها را امری برخاسته از ویژگی‌های فطری انسان یعنی غیرت و رأفت می‌دانند و برای حفظ دین و آبرو و موارد دیگری که حفظ آنها لازم است (دیگر نوامیس) باید از نظر اقتصادی

زندگی فقرا را اداره و تأمین کرد. چون اگر به آنها کمک نشود از فایده‌های وجودشان نمی‌توان بهره برد و دشمنان از آنها استفاده خواهند کرد. بدین‌صورت که اقدام به ساخت و ساز مدارس، مریض‌خانه‌ها و... می‌کنند تا اشاعه مذاهب باطله خود کنند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ۴۳).

ایشان برای حفظ دین (شریعت) و امنیت و جلوگیری از هرج و مرج امر اعانت را ضروری می‌دانند. چون انسان به طور فطری به آنچه نیاز دارد توجه می‌کند چنانچه تشنه و گرسنه و بی‌پوشش به سمت آب و غذا و لباس می‌روند. اینها مقتضای طبیعت انسان است که اگر از آنها منع شود، از هر راهی حتی برخلاف شریعت و شرافت آنها را خواهد خواست: «به همین جهت شریعت فقط از آزادی مطلق طبیعت منع می‌کند نه از اصل مقتضیات آن. یعنی شریعت می‌فرماید مقتضیات خود را به دستور عدل تحصیل کن... طبیعت اگر ممنوع شود از مقتضیات خود، البته مهار شریعت را گسسته، بلکه دست از شرافت برداشته متوجه مایحتاج الیه خواهد شد، و البته تشکیل اجتماعی از قوه فاقره داده و منشأ هرج و مرج می‌شود، و لذا باب اعانت را در شریعت گشود و مردم را حثّ و ترغیب فرموده و به کلمه مبارکه «حَصَّنُوا أَمْوَالَكُم بِالصَّدَقَةِ. نفوه فرموده و اموال را از توجه دشمن محتاج، به [وسیله] حِصْنِ صَدَقَةِ امر به حفظ فرموده [است]» (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ۴۳).

جدول ۶. ارتباط اعانت با ویژگی‌های چهارگانه فطری

کمک‌های خیریه و بلاعوضی که برای امور مهم و روی زمین مانده پرداخته می‌شود.	عون جویی	اعانت
اعانت ریشه در غیرت و رأفت دینی-فطری دارد که برای کمک به هم‌نوع و هم‌آیین است.	انس طلبی	
جلوگیری از تفوق بیگانگان بر جامعه اسلامی از طریق برآورده ساختن مایحتاج‌های جامعه اسلامی تا مبدا ایشان از این طریق نفوذ کنند.	عزت خواهی	
حفظ دین از طریق خشکاندن بستر اشاعه مذاهب باطله	کمال طلبی	

(منبع: یافته‌های پژوهش)

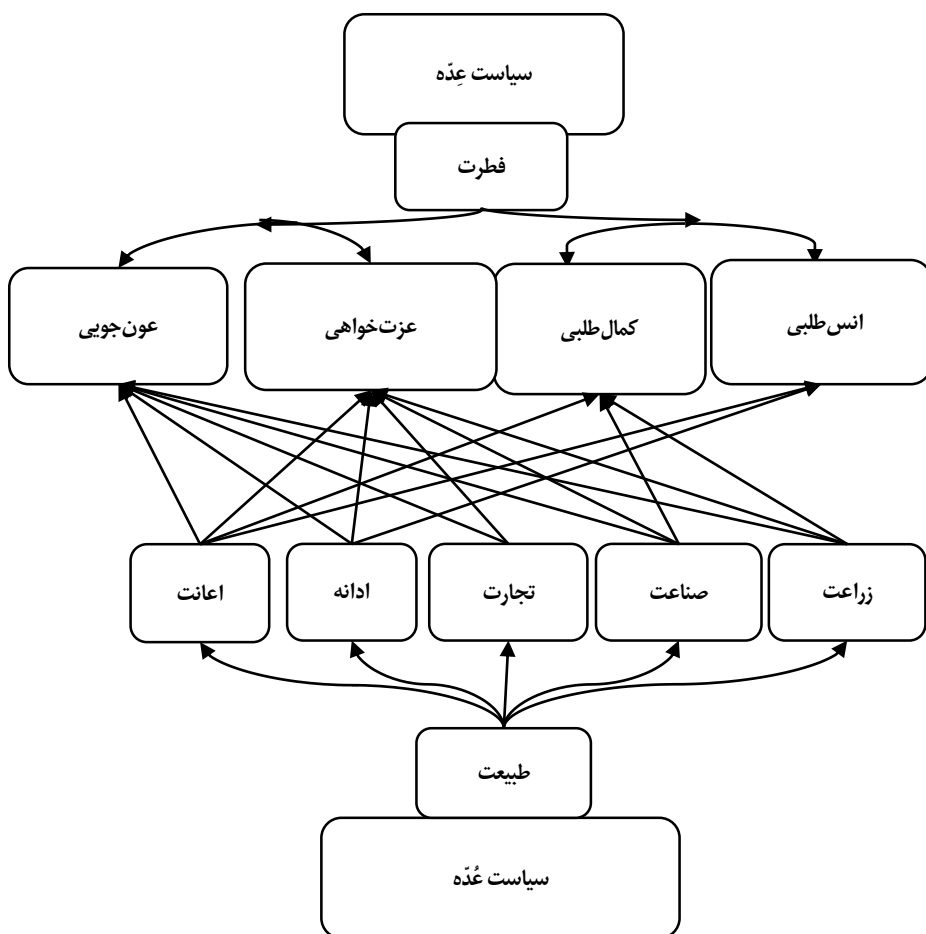
نتیجه‌گیری

آیت‌الله شاه‌آبادی با دو رویکرد سلبی و ایجابی به بررسی چیستی انسان می‌پردازد. در رویکرد سلبی یکسری ویژگی‌ها را به عنوان بعد طبیعی او بر می‌شمارند که به نظر ایشان اصل انسانیت انسان نیست. در مقابل با رویکرد ایجادی یکسری ویژگی‌هایی را بر شمرده و به بعد وجودی و فطری انسان نسبت می‌دهند که او را وامی‌دارد تا انس‌طلب، کمال‌طلب، عزت‌خواه و عون‌جو باشد. همچنان‌که بعد طبیعی او موجب می‌شود که انسان نیز همچون حیوان به یکسری نیازهای مادی محتاج باشد. در اینجا دقیقاً سیاست به عنوان تدبیر نیازها و مصالح نوعیه افراد جامعه در قالب سیاست عده و عده در اندیشه آیت‌الله شاه‌آبادی خودنمایی می‌کند که این مقاله در صدد پاسخ به آن برخواهد آمد.

محموری‌ترین بحث در اصول فکری آیت‌الله شاه‌آبادی بحث فطرت (الهی) است که ذیل مباحث انسان‌شناسی، از بحث طبیعت (بعد مادی و حیوانی) متمایز می‌شود. با توجه به این دو بعد از انسان می‌توان به دو سیاست کلی در اداره جامعه دست پیدا کرد: سیاست عده که به طبیعت و تأمین نیازهای مادی افراد جامعه ارتباط دارد و سیاست عده (نیروی انسانی جامعه) که با توجه به چهار ویژگی فطری انسان یعنی انس‌طلبی، کمال‌طلبی، عزت‌خواهی و عون‌جویی معنا پیدا می‌کند. نکته حائز اهمیت این است که در اندیشه سیاسی آیت‌الله شاه‌آبادی چگونه طبیعت از فطرت باید تبعیت کند. چگونگی این امر را می‌توان در نسبت سیاست عده با سیاست عده مشاهده کرد. در سیاست عده سعی می‌شود ضمن تأمین نیازهای مادی ضروری و معمول افراد جامعه، آنها را به گونه‌ای ترتیب داد تا در خدمت چهار ویژگی فطری مذکور قرار گیرد.

در نتیجه در مورد نسبت اصول سیاست عده با عده در اندیشه آیت‌الله شاه‌آبادی می‌توان

به الگوی زیر رسید:

نمودار ۴. نسبت سیاست عده با عده

(منبع: یافته‌های پژوهش)

به اعتقاد آیت‌الله شاه‌آبادی، تشریح احکام الهیه از جهت مصالح و مفسد واقعیه بوده و تدبیر از آن جهت که در جریان همان مصالح و عدم ظهور مفسد بوده است سیاست الهیه نام دارد. در نتیجه با توجه به الگوی مذکور در مورد روابط حاصل از آن، می‌توان به سیاست‌های زیر رسید:

جدول ۶. اصول کلی حاصل از پیوند سیاست عده و عده

ردیف	مضامین مرتبط	نتایج: وظایف دولت و جامعه اسلامی
۱	زراعت - عون جویی	تأمین نیازهای اولیه انسان مثل خوراک و پوشاک از جمله ضروری‌ترین وظایف دولت و جامعه اسلامی است. جامعه اسلامی می‌بایست نیازهای اساسی خود را خود تأمین کند.
۲	زارعت - کمال‌طلبی	آماده کردن جامعه برای اندیشیدن به کمالات بالاتر مستلزم آن است که نیازهای ابتدایی پایین دستی افراد جامعه مثل خوراک و... تأمین کرد. از جمله لوازم کمال‌طلبی کسب دانش مورد نیاز در زمینه زراعت است.
۳	زارعت - عزت‌خواهی	جامعه اسلامی برای نیازمند نبودن به بیگانگان باید بتواند در تأمین نیازهای اولیه خودکفا باشد.
۴	صناعت - عون جویی	پس از تأمین نیازهای طبیعی اولیه با زراعت، جامعه انسانی با رشد جمعیت پیچیده‌تر شده و نیازهای بیشتری پیدا می‌کند در نتیجه به صنعت نیاز دارد.
۵	صناعت - کمال‌طلبی	با به وجود آمدن نیازهای جدید، جامعه برای اندیشیدن به کمالات بالاتر دوباره نیز نیاز به تأمین این دسته از نیازهای نوظهور دارد. دانش مورد نیاز در خصوص صناعات جدید می‌بایست تأمین شود.
۶	صناعت - عزت‌خواهی	جامعه اسلامی برای تأمین نیازهای جدید خود در زندگی پیچیده امروزی می‌بایست در داخل توان لازم برای تأمین آن را داشته باشد تا در صنعت نیز از بیگانگان بی‌نیاز باشد و مانع تسلط ایشان بر جامعه شود.
۷	تجارت - عزت‌خواهی	تجارتی که یک‌سویه باشد و جامعه اسلامی را محتاج محصولات بیگانگان کند با عزت‌خواهی اسلامی منافات دارد. تجارت باید متناسب توانمندی داخلی و با تأکید بر صادرات صورت گیرد. نباید با امر تجارت توانمندی جامعه اسلامی در حوزه زراعت و صنعت به تحلیل رود.
۸	تجارت - عون جویی	تجارت می‌تواند نیازهای کاذب به وجود آورد از جمله تجارت آلات لهو و لعب از بلاد کفر که می‌تواند به فرهنگ اسلامی آسیب بزند. تجارت نباید جامعه اسلامی را غافل از نیازهای خود کند چراکه نیاز اساس عمل و کسب دانش برای خودکفایی است.

همه آحاد جامعه چه فقیر چه غنی ممکن است در تأمین معاش خود دچار اختلال شوند بنابراین دولت و جامعه باید در قالب قرض الحسنه چاره‌ای بیندیشد.	ادانه - عون جویی	۹
اگر فرهنگ قرض الحسنه در جامعه گسترش نیابد جای آن را ربا خواهد گرفت و عزت جامعه توسط یک عده رباخوار پای مال می‌شود.	ادانه - عزت خواهی	۱۰
مسلمانان برای داشتن یک زندگی صمیمانه و بردارانه نیازمند تعاون و همکاری هستند. از جمله این همکاری‌ها و مؤانست‌ها دادن قرض الحسنه است.	ادانه - انس طلبی	۱۱
گاهی این مؤانست نیازمند کمک‌های بلاعوض است. حدیث نبوی: «حَصَّنُوا أَمْوَالَكُم بِالصَّدَقَةِ» به این مسئله تأکید دارد که تنگ شدن سفره معشیت یکسری از افراد جامعه، می‌تواند سرانجامی چون غارت، دزدی و هرج و مرج داشته باشد. پس برای حفظ قوام جامعه هم که شده باید نیاز فقیر آسیب دیده را فراهم کرد.	اعانت - انس طلبی و عون جویی	۱۲
کمک‌های مؤمنانه بلاعوض هم می‌تواند برای کمال‌خواهی اخروی و شخصی افراد تعبیر شود هم می‌تواند برای تأمین نیازهای جامعه جهت اندیشیدن به کمالات بالاتر در نظر گرفته شود. چنانکه حفظ دین از طریق بستن راه نفوذ و اشاعه مذاهب باطل نیز می‌کند.	اعانت - کمال طلبی	۱۳
برای حفظ عزت جامعه و دوری از فقر و تکدی‌گری اصل اعانت لازم می‌آید.	اعانت - عزت خواهی	۱۴

(منبع: یافته‌های پژوهش)

منابع

قرآن کریم.

- امین، ملا محسن (۱۴۲۰ق). اعیان الشیعه، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.
 بهارلو، میثم و امید شفیعی (۱۳۹۹). «صورت بندی لوازم سیاسی خوشبختی در حکمت متعالیه»، دو فصلنامه علمی دانش سیاسی، شماره ۳۲، صص ۴۳۳-۴۶۰.
 پارسانیا، حمید (۱۳۸۷). عرفان و سیاست، قم، بوستان کتاب.
 جعفر پیشه، مصطفی (۱۳۸۱). «اندیشه سیاسی آیت‌الله شاه‌آبادی و نقش آن در اندیشه سیاسی امام خمینی (ع)»، تهران، فصلنامه حکومت اسلامی، صص ۶۵-۸۴.

- جمعی از اساتید (۱۳۸۷). حدیث عشق و فطرت (مجموعه مقالات درباره آراء حکمی معرفتی آیت‌الله العظمی محمدعلی شاه‌آبادی ❁)، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۹). چیستی انسان‌شناسی، تهران، انسان‌پژوهی دینی.
- دشتبان، نیره (۱۳۸۶). آرای عرفانی آیت‌الله شاه‌آبادی در آثار امام خمینی ❁، تهران، پژوهشگاه امام خمینی و انقلاب اسلامی با همکاری پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- روحانی، محمد (۱۳۸۳). ایستاده در باد: نگاهی به تفسیر سوره احزاب، تهران، همشهری.
- شاه‌آبادی، میرزا محمدعلی (۱۳۸۶ الف). رشحات البحار، تحقیق و ترجمه زاهد ویسی، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- شاه‌آبادی، میرزا محمدعلی (۱۳۸۶ ب). شذرات المعارف، توضیح و تقریر آیت‌الله نورالله شاه‌آبادی، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ دوم.
- شاه‌آبادی، میرزا محمدعلی (۱۳۸۷). فطرت عشق، شرح آیت‌الله فاضل گلپایگانی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- صادقی فسا، سهیلا و ایمان عرفان منش (۱۳۹۴). «مبانی روش شناختی پژوهش اسنادی در علوم اجتماعی»، فصلنامه راهبرد فرهنگ، شماره بیست و نهم صص ۶۲-۹۱.
- فروتنی، زهرا (۱۳۹۸). «مدخلی بر اصول سیاست اسلامی امام خمینی: رویکرد پژوهشی»، دوفصلنامه علمی-پژوهشی پژوهشگاه امام صادق علیه السلام، شماره ۱۵، بهار و تابستان، صص ۸۵-۱۲۲.
- کاپلستون، چارلز (۱۳۸۰). تاریخ فلسفه، سید جلال الدین مجتبوی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، جلد اول.
- مجیدی، حسن؛ میثم بهارلو و ابراهیم کیمیایی دوین (۱۳۹۷). «الگوی مقاومت اسلامی مبتنی بر انسان‌شناسی علامه طباطبایی و شهید مطهری»، دو فصلنامه علمی مطالعات قدرت نرم _____، شماره ۱۹، پاییز و زمستان، صص ۱۵۵-۱۷۸.
- مرتضوی، علی حیدر (۱۳۸۷). فیلسوف فطرت: نگاهی به احوال و افکار عارف حکیم آیت‌الله شاه‌آبادی، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۹). آشنایی با علوم اسلامی، قم، صدرا.
- همتی فر، مجتبی (۱۳۹۶). «بررسی تطبیقی سرشت انسان در دیدگاه روسو و آیت‌الله شاه‌آبادی»، فصلنامه فلسفه تربیت، صص ۶۹-۷۴.
- هیوود، اندرو (۱۳۹۱). سیاست، ترجمه عبد الرحمن عالم، تهران، نشر نی.
- Musikanski, L., Phillips, R. and Crowder, J. (2019), *The happiness policy handbook*, The United States, New Society publishers.